Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

अच इति षष्ठ्यन्तम्

मनोज भण्डारी
उपप्राध्यापकः
नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः
Gmail: nepalbharat108@gmail.com

लेखसारः

पाणिनीयायामष्टाध्याय्यां प्रथमाध्याये प्रथम एव पादे मिदचोऽन्त्यात्परः इति सूत्रं सन्निविष्टमस्ति। परिभाषाप्रकरणे एतत्सूत्रव्याख्यानसन्दर्भे सिद्धान्तकौमुदीस्था पङ्क्तिरियम् - अच इति षष्ठ्यन्तमिति। सूत्रगतपदविवेचनसौकर्याय यद्यपि विभक्त्युल्लेख उचितस्तथापि दीक्षितस्य तु सप्रयोजनकमेव सर्वत्र निर्देशननिदर्शनं दृष्ट्वाऽत्रापि हेतुविशेष ऊह्यते। प्रयोजनञ्च प्रक्रियाकौमुद्युक्तपञ्चमीपरत्वखण्डनमेव । श्रीमद्रामचन्द्राचार्यकृतप्रक्रियाकौमुद्याम् अन्त्यादचः परो मिदिति दर्शनेन तत्खण्डनहेतुकोऽत्र विभक्त्युल्लेख इति स्पष्टम् । कुण्डानि वनानि इत्यादीनामजन्तानामुभयपक्षसाधारण्येन साधनेऽपि पयांसि यशांसीत्यादीनि तु षष्ठीपक्षे न साधयितुं शक्यानीति दीक्षितादयः । तत्र हेतुस्तु पञ्चमीपक्षे अन्त्याचोरभेदेन यो ह्यन्तस्स एवाज्यत्र तत्रैव सूत्रप्रसङ्गः । तेन अजन्तेषु दोषाभावेऽपि हलन्तेषु लिम्पविन्दादिष्वपि धातुषु मिदभावापत्तिरत एव षष्ठी स्वीकर्तव्या इति तेषामाशयः। मन्मते तु पञ्चमीपक्षेऽपि दूषणोद्धारः सुलभः । प्रक्रियाकौमुदीं व्याख्यायता विठ्ठलाचार्येणापि सन्निविष्टामचां मध्येऽन्त्यादचो मिदित्युक्त्या पञ्चमीपक्षेऽपि एतादृशसूत्रसुलभतेति दिङ्निर्देशो लब्धः। कथमेष इति तु लेखे विस्तरेण निरूप्यते। निर्धारणषष्ठ्या लब्धस्यैवार्थस्य विशेषणद्वारा लाभे सति पञ्चमीपक्षेऽपि नास्ति क्षतिरिति। अर्थसाम्ये सति सामानाधिकरण्येन व्याख्याने लाघवातिरेकं पञ्चमीपक्षे पश्यामः। भाष्यकारस्य षष्ठ्युक्तिस्तु पञ्चमीफलिकैव न तु निर्धारणषष्ठीसमर्थिकेति पञ्चमीपक्षो निर्दोष इति विचारकतया भट्टोजिदीक्षितोक्तस्य वाक्यस्य सुसमीक्षा लेखे समाचरिता ।

शब्दकुञ्जी प्रक्रियाकौमुदी, पाणिनीयव्याकरणम्, भट्टोजिदीक्षितः, मिदचोऽन्त्यात्परः, सिद्धान्तकौमुदी ।

परिचयः

श्रीमत्पाणिनिप्रणीतामष्टाध्यायीं को न जानीते संस्कृतजगति । को वा न जानीयाद्भट्टोजिदीक्षितप्रणीतां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीं नाम तद्व्याख्यान-तत्प्रकरणव्यवस्थापनमहितां वैयाकरणमनोहारिणीम् । के वा अपरिचितास्तिष्ठेयुः तत्कार्यपथिकृद्भूतायाः प्रक्रियाकौमुद्याः विषये ? के वा सिद्धान्तकौमुद्या एव टीकाग्रन्थं प्रौढमनोरमां नामापि शृणुयुर्वैयाकरणतत्त्वबुभुत्सवः ? विदितमेव यद् अष्टाध्यायीस्थसूत्राणां स्वबुद्धिपरिकल्पितप्रकरणविशेषविशेषाधायिनी प्रक्रियाकौमुदी आचार्येण रामचन्द्रेण विरचिता । ततश्च तादृश्यैव रीत्या भट्टोजिदीक्षितेनापि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरचिता । सिद्धान्तकौमुदीविषये समधिकं ज्ञातुमिच्छद्भ्यो हिताय अथ च तत्र समापततां विप्रतिपत्तिमूलानां विचाराणां च निराकरणाय प्रौढमनोरमा इति टीका रचिता । यद्यपि अष्टाध्यायीति मूलग्रन्थस्समान एव तयोः कौमुद्योस्तथापि व्याख्यानं तु

भिद्यत एव। तत्र तावदेकं निदर्शनमेव पश्यामः, 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति सूत्रघटको यः खलु उपदेशपदार्थः कः स इति विषये प्रक्रियाकौमुदीकारेण धातुसूत्रगोणादीति परिगणनं विहितम्, दीक्षितेन तु सर्वथा तदनुचितमिति प्रौढमनोरमायां खण्डितम्। अथ च आद्योच्चारणमेव तदिति च व्याचख्यौ। तथैव दीक्षितः "मिदचोऽन्त्यात्परः"(अष्टाध्यायी १.१.४७) इति सूत्रप्रसङ्गे सिद्धान्तकौमुद्यां सूत्रव्याख्यानप्रसङ्गे वृत्तेः प्रागेव अच इति षष्ठी इत्युवाच। का चाावश्यकता विभक्तिनिर्देशस्य ? सूत्रार्थापनादपि प्रागेव विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु कश्चन विशेषो वाग्व्यवहार इति परिशील्यते । अत्र हेतुस्तु प्रक्रियाकौमुदीकृत्खण्डनमेव। अतः "अच इति षष्ठी" इति कथयता दीक्षितेन प्रक्रियाकौमुदीमते के के दोषाः परिकलिताः स्युरिति चर्च्यो विषयः। अथ च प्रक्रियाकौमुदीं व्याख्यायता विठ्ठलाचार्येण दीक्षितमतमननुसरताऽपि कथमेष निराक्रियते दोष इत्यपि रोचको विषयः। अस्मिलँलेखे तु भट्टोजिमतमेव समीचीनं वा , प्रक्रियाकौमुदीकारमतमिति, कश्च तयोरेकतरपक्षपाते हेतुरिति च विशेषतः समीक्षिष्यते।

अध्ययनविधिः

लेखेऽस्मिन् मूलतः मिदचोऽन्त्यात्पर इति पाणिनिसूत्रविषये समुपलब्धानां व्याख्यानां साहाय्यमवलम्बितमिति पुस्तकालयगताः द्वैतीयकसामग्र्य एव प्रयुक्तास्तथा च सूत्रव्याख्यानसन्दर्भे विश्लेषणात्मकताऽनुपालिता। निष्कर्षानयनसन्दर्भे च पञ्चम्यन्तषष्ठ्यन्ततास्वीकारयोः कतरः श्रेयानिति विषये तुलनात्मकविधिराश्रितः । विषयेऽस्मिन् समीक्षिकैरनसन्धाातृभिरर्वाचीनैर्विहिताः शोधा नोपलभ्यन्त इति प्राचीनटीकाकृत एवास्माकं पूर्वकार्याणि तानि च "ग्रन्थान्तरमतानि"इत्युपशीरषके समीक्षिष्यन्ते।

अध्ययनस्य क्षेत्रं सीमाङ्कनञ्च

लेखेऽस्मिन् मिदचोऽन्त्यात्पर इति पाणिनिसूत्रस्य अच इति पदं पञ्चम्यताहो षष्ठीत्येव मूलरूपेण चर्चितम्। तत्र हेतुः कस्तत्र च दीक्षितशैलीविशेषद्योत्यता तदनुषङ्गतया षष्ठी च निर्धारणे कथमिति कस्तत्रान्येषां विचार इत्यपि प्रस्तुतः। तदतिरिक्तं सूत्रव्याख्यानमथ च प्रयोगादिसमीक्षणमपि नाभिव्याप्नोतीति सीमा । सूत्रान्तरमपि एतत्सूत्रघटकविभक्तिनिर्धारणसहायकमेवात्र विषयीकृतमिति।

मिदचोऽन्त्यात्परः सूत्र - प्रसङ्गः

सूत्रमिदम् अष्टाध्यायाः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य सप्तचत्वारिंशत्तमत्वेन परिगण्यते। इतः पूर्वं पाणिनिना आद्यन्तौ टकितौ (अ.१.१.४६) सूत्रमुपन्यस्तमासीत्। ततश्च प्रक्रियाकौमुदीग्रन्थे पूर्वार्धे सूत्रमेतत्पठ्यते। सिद्धान्तकौमुद्यां तु संज्ञाप्रकरणानन्तरं परिभाषाप्रकरणमिति पठ्यते । तत्रैव सूत्रस्यास्य सन्दर्भः । टित्कितौ यस्योक्तौ तौ आद्यन्तावयवौ भवतः इति निरूपयता दीक्षितेन इत्त्वसाधारण्येन मिद्यस्योक्तः सोऽपि क्व विधेय इति व्यवस्थापनाय अनियमे नियमकरणाय सूत्रप्रस्तावो विहितः। सूत्रे मित् अचः अन्त्यात् परः इति चत्वारि पदानि विलसन्ति। मिदिति प्रथमैकवचनम्। अचः इति प्रक्रियाकौमुदीकृन्मते पञ्चमी (रामचन्द्रः, सन् १९८८, पृ.४१) । दीक्षितमते षष्ठी । पञ्चम्येकवचने ङसिः षष्ठ्येकवचने तु ङस् , उभयथाऽप्यनुबन्धलोपाभ्यामसेव शिष्यत इति मतद्वयस्य उत्सः। अन्त्यात् इति पञ्चम्येकवचनम्। परः इति प्रथमैकवचनम्।

म् (मकारः) अवयव इत् यस्य स इति मित्, अजिति प्रत्याहारो न तु प्रत्ययोऽत्र, व्याख्यानात् । प्रत्ययपरत्वस्य निष्प्रयोजनत्वात् । वर्णसमाम्नायस्थ-अकारादिचकारान्तसमुदायघटितवर्णपरमत्राजिति तेन स्वरा गण्यन्ते । तेन यः अन्त्यः अच् (यद्वा यः अचाम् अन्त्यः) तस्मात् परो मिद्भवतीति सामान्यतयाऽर्थः ।

तत्र सूत्रार्थं विदधता दीक्षितेन लिख्यते -

अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित् स्यादिति ।

उदाहरणमुखेन सूत्रार्थं घटयामः -

मुञ्चति इति रूपसिद्धिप्रक्रियायामस्योपयोगः स्फुटतरं सिद्ध्यति । मुच्लृ-धातोर्लटि तिपि तुदादित्वाच्छे "शे मुचादीनाम्" इति सूत्रेण नुम्विधातव्यः । मुच् इत्यस्य नुमि विधातव्ये "मुच्" इति समुदाये अन्त्यः अच् मकारोत्तरवर्ती उकारः । स च यद्यपि आद्योऽपि, तथापि देवदत्तपुत्रगतज्येष्ठकनिष्ठत्वव्यवहारवत् अन्त्योऽपीति स एव गृहीतः । तस्मात् परो नुम् भवति, तेन मुन्च् इत्यवस्था । परं मुञ्चतीति सन्धिना सिद्ध्यति । यत्रानेकाच् तत्र तु इतोऽपि स्फुटतया अन्त्याच्त्वं दृश्यते । यथा ज्ञानशब्दाज्जसि "शि"आदेशे नुम्विधेयः । तत्र अन्त्योऽच् नकारोत्तरः । ततो नुम् । स च तस्यैवान्तावयत्वेनाध्यवसितः इति रूपसाधनप्रसङ्गः । तेन ज्ञानानीति सिद्ध्यति ।

तस्यैवान्तावयव इत्यपि सङ्क्षेपतो विचारयामस्तावत् । दीक्षितेन तस्यैवान्तावयवो मिद्भवतीति प्रत्यपादि । तच्छब्दस्य सर्वनामत्वात् बुद्धिस्थपरामर्शकत्वेन कोऽयं बुद्धिस्थो दीक्षितस्येति प्रत्यासत्त्या यस्य मिद्विहितस्तस्यैवान्तावयव इत्यर्थो लभ्यते । अत एव नागेशेनापि लघुशब्देन्दुशेखर उक्तम् - यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः इति । स च भाष्योक्तमप्युद्धरँस्तत्र स्वोक्तं प्रमाणयति - अत एव समुदायभक्तो नोत्सहतेऽवयवस्येगन्तताामपहन्तुमिति भाष्यं सङ्गच्छत इति ।

तस्यैवान्तावयवत्वे फलमाह दीक्षितः - तेन त्रपुणीत्यादौ अङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः इति । अत्रायमाशयः - त्रपुशब्दः नित्यनपुंसकलिङ्गः । ततः प्रातिपदिकात् प्रथमायाः बहुवचने जसि तत्स्थाने "जसः शि" इति श्यादेशेऽनुबन्धलोपे "नपुंसकस्य झलचः" इति सूत्रेण अजन्तस्य त्रपुशब्दस्य नुम् प्राप्तः । स च नुम् मकारेत्संज्ञकः सन् किंस्थानको भवेदित्यनियमे नियामिकेयं परिभाषा । त्रपुशब्दस्यैव नुम्विहित इति त्रपुशब्दस्यैवान्तावयवो नुम् भवति । ततः 'त्रपुन् इ' इति परिस्थितिः । अत्र दीर्घो विधातव्यः। दीर्घविधायकञ्च सूत्रम् - सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति । स च नान्तस्योपधायाः दीर्घं विधत्तेऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अत्र नान्तो नाम त्रपुशब्दो यदि न स्यात्स तर्हि कथङ्कारं दीर्घतां लभेत । नकारस्य त्रपुशब्दस्यान्तावयवयत्वे हि उपधादीर्घो भवितुमर्हतीति । यद्युच्यते "त्रपु इ" इत्यत्र जस एवादिरवयव एष इति, स तु न दीर्घं प्रयोजयतीति । अत एव परादित्वे स न सिद्ध्येदिति ।

अनवयवो हि मिद्भवेदित्युच्यते चेदुत्तरम् - अभक्तत्वे तु वहंलिह इत्यत्र वहाभ्रे लिहः इति खशि अरुर्द्विषदिति मुमि मोऽनुस्वारो न स्यात्, अपदान्तत्वादिति भावः । अत्रायं भावः -

वहाभ्रे लिहः (अ.३-२-३२) इत्यनेन पाणिनिसूत्रेण वह अभ्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्लिहेर्धातोः खश् प्रत्ययो भवति । वहं लेढीति वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः । इत्युदाहरणे सूत्रस्य । वहंलिह्शब्दे साधयितव्ये अनेन सूत्रेण खशि प्रत्यये सति अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् (अ.६.३.६७) इति सूत्रेण मुम्भवति । मुमिति मित्त्वात् मिदचोऽन्त्यात्पर इति परिभाषया अजन्तस्य वहशब्दस्य सम्पन्ने च मुमि मोऽनुस्वारः (अ. ८.३.२३)इत्यनेन विधेयोऽनुस्वारः । यदि ह्यभक्त एष मुम् , मान्तमिदं पदं न स्यात्तेन वहंलिह्शब्देऽनुस्वारसम्पत्तिर्न स्यादिति ।

अच इति षष्ठ्यन्तम्

एवं सामान्यतया सूत्रप्रसङ्गो दर्शितः।

विभक्तिनिर्देशे विशेषः

सामान्यतया न क्वचिदपि सूत्रे वृत्तौ भट्टोजिदीक्षितो विभक्तिनिर्देशं विधत्ते। विधत्ते च विरलतरास्वस्थासु यत्र हि कश्चन विशेषावशेषो भवति वक्तव्यस्य। यथा हि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (अ.८.२.७) इति सूत्रे ''नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे '' इत्याह। तत्र च नस्य लोपः इति षष्ठीसमासेऽपि स सिद्ध्यति, असत्यपि समासे लुप्तषष्ठी।

नौ वृ धान्ये (अ.३.३.४८) इति सूत्रे वृ इति लुप्तपञ्चमीकमित्याह। तत्र हि वृङ्वृञोरुभयोरपि धात्वोर्ग्रहणं वृ इत्यनेन। वृ इत्यस्य निर्विभक्तिदर्शनात् केयं विभक्तिरिति सम्भावनानामानन्त्येन पञ्चम्यन्ताबोधनाय विशेष आचरितः।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति (अ.६.४.३७) इति सूत्रे च मूल एव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामुक्तमनुनासिक इति लुप्तषष्ठीकमिति। तच्च वनतीतरेषां विशेषणमित्यपि तत्रैव। अनुनासिकलोप इत्यत्र नास्ति समासोऽपि तु लुप्तैव षष्ठी तत्रातो न दृश्यते। केवलमेतावताऽप्यतिप्रसङ्गवारणाय पुनरेव विशेषणता कुत्रेत्युक्तम्। वनतेस्तु न तद्विशेषणमव्यभिचारात्। उक्तञ्च

सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्।

न हि शीतेन चोष्णेन वह्निः क्वापि विशिष्यत इति।

एवञ्च सर्तेः कर्तरि घञ्विधायकसूत्रं 'सृ स्थिरे' (अ.३.३.१७) इति। तत्र च मूल एव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामुवाच दीक्षितः - 'सृ इति लुप्तविभक्तिकम्' इति। अपदं न प्रयुञ्जीतेति शिष्टोक्तिमनुसरता पाठकेन किमत्र नास्ति विभक्तिरिति प्रश्ने उद्भावनीये नास्त्यपदमिति प्रतिपिपादयिषुराह दीक्षितो लुप्तविभक्तिरिति।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य (अ. ८.२.७) इत्यस्मिन्सूत्रे नस्य लोपो नलोप इत्येकपदं, लुप्तषष्ठीकं नेति प्रातिपदिकान्तान्वयीति पदद्वयम् इत्यभयपक्षसाधारणबोधेन सूत्रवाक्यार्थसम्भवे सिद्ध्यति उपायद्वयेन जातसन्देहे तन्निराकरणाय मूल एव लुप्तषष्ठीकत्वमुक्तम्। तेन च प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन सह सामर्थ्यात् कुतः समासः ? इति प्रश्नोऽपि समाहितो भवतीति विशेष उक्तः।

विरलतरमाचरितमत्रापि प्रयोजनविशेषवशात्। किञ्च तत्प्रयोजनमिति पश्यामः। श्रीमद्रामचन्द्राचार्येण विरचिता प्रक्रियाकौमुदी नाम कृतिः। तत्र पूर्वार्धे अष्टाध्यायिसूत्रमुद्धृतं विवृतञ्च यथा -

'अन्त्यादचः परो मित् स्यात्' इति। (रामचन्द्रः, सन् १९८८, पृ.४१)

अत्र प्रक्रियाकौमुदीवाक्ये अन्त्यादिति पञ्चमी। तत्सन्निहितम् अच इत्यपि पञ्चम्यन्तम्। अन्त्यत्वविशिष्टादचः इति भावः। तत्सङ्घटनञ्च यथा -

वारिशब्दाज्जसि तस्य स्थाने 'शि'आदेशेऽनुबन्धलोपे अजन्तस्याङ्गस्य वारीत्येतस्य नुम् प्राप्तः नपुंसकस्य झलचः इत्यनेन। तत्र अन्त्योऽच् रेफोत्तरवर्ती इकारः। ततः परो नुम्। तेन वारीणीति सिद्ध्यति।

भट्टोजिदीक्षितस्तावत् पञ्चमीं विभक्तिं न मनुते। षष्ठ्येव सा अच इत्यत्र। पञ्चमीपक्षे दोषविशेषाध्यवसायेन स पक्षस्त्यक्तोऽपरश्च गृहीतः। प्रक्रियाकौमुदीकारेण यद्यपि विभक्तिविषये नाधिकमुक्तं तथापि दीक्षितस्तन्मताननुसारी सन् वैमत्यविशेषं दर्शयितुमिदं विभक्तिनिर्देशनमाचरति। तदभिमतान् दोषाँश्चाग्रेऽनुपदमेव पश्यामः।

अच इति षष्ठ्यन्तम्

प्रक्रियाकौमुदीमते नैयून्यप्रदर्शनम्

'अन्त्यादचः परो मित् स्यात्'इति प्रक्रियाकौमुद्यां सूत्रवृत्तावुक्तमिति। अच इति पञ्चमीति भाति। परशब्दः साकाङ्क्षः। स च कस्मात्पर इत्यवधिमाकाङ्क्षते। पूर्वापेक्षायाम् अजेव स पूर्व इति निर्णीयते। अन्त्यादिति विशेषणवाचकपदम्। अच इति विशेष्यवाचकपदम्। अनयोरभेदान्वयः। अभेदसम्बन्धेन नीलविशिष्टो घटः इति यथा नीलो घट इत्यत्र बोधस्तथैवात्रापि। अन्त्य इति अन्त्यत्वविशिष्टो योऽच् ततः पर इति। अमुमर्थमवलोकयता दीक्षितेन नैयून्यदर्शनपुरस्सरं प्रोक्तम् - ''यत्तु प्राचोक्तम् अन्त्यादचः पर इति तन्न। शे मुचादीनाम् इत्यादावन्त्यस्याचोऽसम्भवात्।'' इति (दीक्षितः, सन् २००९ पृ. ५२)
अच इति पञ्चमीपक्षे मुञ्चति इत्यादीनि रूपाणि न सिद्ध्यन्ति इति दीक्षिताशयः।
तत्कथम्? विचारयामः।
मुञ्चति इति रूपे शेमुचादीनाम् इत्यनेन नुम्भवति। नुमो मित्त्वात् ''मिदचोऽन्त्यात्परः'' इति प्रवर्तते। मुच् इत्यत्र अन्त्याच् नास्तीति न नुमवसरः। वर्तत एव यद्यपि मुच् इत्यत्र अच्सत्ता, तथापि अन्त्यत्वविशिष्टाचस्त्वभाव एव।
अत्रेदं बोध्यम्, विशिष्टाभावस्त्रिविधः। विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः, विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः, उभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावश्चेति।
उदाहरणमुखेन पश्यामस्तावत्, घटवद्भूतलं नास्तीति कथने घटवद्भूतलाभवः विशिष्टाभावः। घटाभावः विशेषणाभावः। भूतलाभावः विशेष्याभावः। यद्यत्र भूतलमस्ति, नास्ति घटस्तदापि घटवद्भूतलाभावो भवति। यदि नास्ति भूतलमस्ति घटस्तदापि घटवद्भूतलाभावो भवति। यदि च नास्ति भूतलं नास्ति घटोऽपि, तदाऽपि घटवद्भूतलाभावो भवति।
घटाभावप्रयुक्तघटवद्भूतलाभावः विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः। भूतलाभावप्रयुक्तघटवद्भूतलाभावः विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः। घटभूतलोभयाभावप्रयुक्तघटवद्भूतलाभावः पुनरुभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः।
लोकेऽपि रक्ते पटे पुरो दृश्यमाने कृष्णः पटो नास्तीति व्यवह्रियते। कृष्णे घटे विद्यमानेऽपि कृष्णः पटो नास्तीत्युच्यते। रक्ते घटे तु सुतरां कृष्णः पटो नास्त्युत्युद्यत एव। एवं विशिष्टाभावः त्रिधैव लोकेऽनुभूतः। प्रकृतमनुसरामः। अन्त्यत्वविशिष्टाच्परः मित् भवतीति प्रतिपन्नम्। पयांसि इति साधनीयम्। पयस् इति शब्दस्ततो जस्। श्यादेशः। पयश्शब्दे अन्त्यत्वविशिष्टाज् मृग्यः। नास्त्येव सः। पयश्शब्दे अज्द्वयम्। प्रथमन्तावत्पकारोत्तरः। द्वितीयस्तावद्यकारोत्तरः। पकारोत्तरेऽकारे अन्त्यत्वविशिष्टाच्त्वं नास्ति। नास्ति यकारोत्तरोऽप्यकारोऽन्त्यत्वविशिष्टाच्, तत्र सत्यपि अच्त्वे अन्त्यत्वं तु नास्त्येव। पयश्शब्दे सकारे यद्यप्यन्त्यत्वमस्ति, तथापि नास्त्येवाच्त्वम्। अतो मित्क्व विधेय इति प्रतिपादितस्य सूत्रस्य नास्ति प्रसक्तिः।
एष एव दोषः प्रक्रियाकौमुद्युक्तपञ्चम्यन्तपक्षे समापततीति दीक्षिताशयः। दीक्षितमते तु नास्ति दोषः। यद्यपि पयश्शब्दे अन्त्यत्वविशिष्टाज् नास्ति, तथापि यो हि यकारोत्तरवर्ती अकारः स अचामन्त्यस्तु वर्तत एव। यतश्च निर्धारणे इति सूत्रेण निर्धारणार्थे विहितषष्ठ्या नोक्तदोष इत्यवधेयम्। निर्धारणे तु समुदायादेकस्य पथक्करणं भवतीति अज्घटितसमुदायादन्त्यस्य पथक्करणं भवतीति सर्वमवदातम्। अथ केयं निर्धारणषष्ठीत्यनुपदमेव वक्ष्यते।

निर्धारणषष्ठीविमर्शः

निरुपसर्गपूर्वकाद् धारयतेर्ल्युटि निर्धारणमिति निष्पद्यते। निश्शेषेण धारणमिति निर्धारणम्। धारणीयस्य ग्रहणीयस्य सम्यक्

धारणं ग्रहणमिति साधारणतयाऽवगम्यते । निर्धारणमिति कस्याश्चिद् व्यक्तेर्ग्रहणमिति ग्रहणीयेतरस्य त्यागोऽपि तदर्थतया बुद्ध्यते । निर्धारणेऽर्थेऽवबुध्यमाने षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवत इत्याचार्यः पाणिनिः । तथा च सूत्रम् - यतश्च निर्धारणम् (अ.२.३.४१) इति ।

यतो निर्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्याविति भावः । काशिकाकारो विवृणुते निर्धारणपदार्थं यथा - जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणमिति ।

यथा हि -

जात्या निर्धारणं मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः इति ।

गुणेन निर्धारणं गोषु कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा इति ।

क्रियया निर्धारणं अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः इति ।

निर्धारणमिति पदं विव्रियते भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां यथा - जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणमिति । अत्र समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणमिति लक्षणम् । पृथक्करणञ्च किन्निमित्तमिति जातिगुणक्रियासञ्ज्ञा उद्दिष्टाः । जातिगुणक्रियासञ्ज्ञानिमित्तं पृथक्करणमिति यावत् । सिद्धान्तकौमुदीटीकाकृद् बालमनोरमाकारश्च स्वेतरव्यावृत्तधर्मविशेषवत्त्वबोधनमिति पृथक्करणं परिभाषते ।

सिद्धान्तकौमुद्युदाहरणानि पश्यामस्तावत् -

नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः

गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा

गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः

छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

एतेनाहत्य निर्धारणे विशेषत इयन्तोंऽशाः परिलक्ष्यन्ते ।

१.यो निर्धार्यते २ यस्मात्स निर्धार्यते ३. येन स निर्धार्यते

यथा हि प्रकृते छात्राणां समुदायादेकश्छात्रो मैत्रो निर्धार्यते । छात्राणां समूह एव स यस्मात्स निर्धार्यते । पटुत्वमिति गुणो येन स निर्धार्यते । छात्रसमुदायैकदेशभूतो मैत्रः स्वेतरसमस्तव्यावृत्तपटुत्वधर्मकः ।

प्रकृतेऽपि अचां समुदायादेको निर्धार्यते, यस्मात्परो नुम्विधीयेत । अन्त्यत्वमिति गुणो येन स निर्धार्यते । यथा पयश्शब्दे यकारोत्तरः अकारः स्वेतरसमस्तव्यावृत्तान्त्यत्वधर्मकः ।

ग्रन्थान्तरमतानि

सभापतिशर्मोपाध्यायकृता लक्ष्मीरित्याख्या वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः व्याख्या भजत्यादरं काशिकेयविद्वत्परम्परासु । तत्र च षष्ठ्येवेति भट्टोजिदीक्षितमतं समर्थयता उच्यते -

अच इति निर्धारणे षष्ठी, न तु पञ्चमी । यदि तु अन्त्यात् इति पञ्चमी स्यात्तदा यत्रान्त्यभूतोऽच् तत्रैवास्याः प्रवृत्तिः स्याद् यथा कुण्डानि वनानीत्यादौ । यशांसि इत्यादावन्त्याचोऽभावादेतदप्रवृत्तौ अलोऽन्त्यस्य इत्यनेन अन्त्यस्य स्थाने नुम् स्यात् । तथा च इदितो नुम् धातोः(७-१-५८), शे मुचादीनाम् (७-१-५९) इत्यादिना इदिद्धातूनां मुचादीनाञ्च हलन्तत्वेन मिदचः

अच इति षष्ठ्यन्तम्

इत्यस्याप्रवृत्त्या अलोऽन्त्य इत्यनेनान्त्यस्य नुमादेशापत्त्या नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (३-१-१३४), अनुपसर्गाल् लिम्पविन्द(३-१-१३८) चिन्तिपूजि (३-३-१०५)इत्यादिसौत्रनिर्देशासङ्गतिः । उक्तनिर्देशैर्लक्ष्यानुरोधेन च निर्धारणषष्ठी एव कल्प्यते । (सभापतिः, सन् १९६६ , पृ. ७९)

अत्रायं सारः

अच इति षष्ठ्येव न तु पञ्चमी । यदि ह्यत्र पञ्चमी स्यात्तदा अच इत्यनेन सामानाधिकरण्यादभेदान्वयः स्यात् । ततश्च यो हि स्वरवर्णोऽन्त्यभूतः स एवेत्यर्थः । तेन वनानि कुण्डानि इत्यादिषु प्रवर्तमानं सदपि सूत्रं यशांसीत्यादौ न प्रवर्तेत । एतदप्रवृत्तौ पुनर्नुम्क्वेत्यनियमे नियमकारिणीत्वादलोऽन्त्यपरिभाषा प्रवर्तेत । तेन चान्त्यस्य स्थान एव नुम्स्यादित्यापत्तिः प्रदर्शिता । न केवलमेतावता, मुञ्चतीत्यादावपि नुमनापत्तिरूपो दोषस्तदवस्थः । अतषष्ठ्येवेति । अत्र च कश्चन वाग्विशेष उदाहरणरूपः । पञ्चमीस्वीकारे सति पाणिनीयनिर्देशासङ्गतिरिति तु नवीना सभापतीया युक्तिः । अत्र सूत्रत्रयमुदाह्रियते - नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (३-१-१३४), अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च(३-१-१३८) चिन्तिपूजिकथिकुम्बचर्चश्च(३-३-१०५) । अत्रेयं रीतिः । प्रथमोपात्ते नन्दिरिति शब्दः टुनदि समृद्धौ इति धातुविशेषं वक्तिः । तत्र च इदितो नुम्धातोरिति नुमागमो भवति । द्वितीये च लिम्प-विन्द इति धातू सनुमौ । लिप उपदेहे , विद्लृ लाभे इति च तौ । सनुम्कयोर्ग्रहणमुपदेशावस्थायामेव "नुम्" भवतीति ज्ञापनार्थम्। तृतीये च तथा चिन्तिरिति चिति स्मृत्याम् , कुम्बिरिति कुबि आच्छादने इति सनुमौ धातू । यदि ह्यच इति निर्धारणषष्ठी न स्यात्, तदा हलन्तानां नुम्न स्यात्तेन च सौत्रनिर्देशनानि न स्युस्सङ्गतानीति षष्ठ्येवेति । भट्टोजिदीक्षितेन लक्ष्यानुरोध उक्तस्सभापतिना च निर्देशोऽप्युपन्यस्त इति दीक्षितमतस्यैवोपकारो नान्यथा ।

प्राचीनटीकाकृतोऽवलोकयामहै -

काशिका-वृत्तौ मिदचो ऽन्त्यात् परः इति व्याख्यानसन्दर्भे प्रोक्तम् -

अचः इति निर्धारणे षष्ठी। जातौ च इदम् एकवचनम्। अचां संनिविष्टानाम् अन्त्यादचः परो मित् भवति। स्थानेयोग प्रत्ययपरत्वस्य अयम् अपवादः। विरुणद्धि। मुञ्चति। पयांसि। मित्प्रदेशाः रुदादिभ्यः श्नम् ३।१।७८ इत्येवम् आदयः। मस्जेरन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगाऽदिलोपार्थम्। मग्नः। मग्नवान्। मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। (त्रिपाठी, सन् १९८४, पृ.९४)

अत्रापि षष्ठ्येव समर्थिता । पञ्चमीनिराकरणाय हेतुविशेषस्तु नोक्तः ।

स च न्यासकारेणोच्यते यथा -

अत्र यदि "अचः" ४।३।३१ इत्येषा पञ्चमी स्यात्, अन्त्यादित्यनया पञ्चम्या समानाधिकरणत्वं स्यात्। ततः "नपुंसकस्य झलचः" ७।१।५२ इति नुमीहैवा- न्त्यादचः परः स्यात्- "कुण्डानि" इति; अस्ति ह्त्र नपुंसकस्यान्त्योऽचः; पयांसी- त्यत्र तु न स्यात् ।

अत्रापि पूर्ववदेव स्पष्टमिति न पुनश्चर्वितं चर्व्यते ।

तदनुसार्येव पन्थाः बालमनोरमाकारस्यापि । तथा चोच्यते -

शेमुचादीनाम्" इत्यादाविदं न प्रवर्तेत, तत्रान्त्यस्याचोऽभावादत आह अच इति षष्ठ्यन्तमिति। "यतश्च निर्धारणमित्यनेने"ति शेषः। "अच" इत्येकत्वमविवक्षितं, तदाह अचां मध्य इत्यादिना। अन्तावयव इति।

प्रौढबालमनोरमयोरेक एव पन्थाः । सिद्धान्तकौमुदीव्याकर्त्रा नागेशेन तु नास्मिन्विषये बहुधोक्तमिति । वैयाकरणानां

अच इति षष्ठ्यन्तम्

प्रमाणभूतः सहस्रजिह्वः पतञ्जलिः किमुवाच प्रसङ्गेऽस्मिन्निति विशेषादरं भजते । अस्तु तावन्महाभाष्यपङ्क्तीरवलोकयामहै-

मिदचोऽन्त्यात्परः २४१, १।१।४६

१,१।४७।१ किमर्थम् इदम् उच्यते । मित् अचः अन्त्यात् परः इति स्थानपरप्रत्ययापवादः । मित् अचः अन्त्यात् परः इति उच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य च अपवादः ।

अत्र भाष्यपङ्क्तौ यद्यपि अचः इति पञ्चमी भवितुमर्हति, तथापि एतत् पदच्छेदमात्रमिति । नात्र विभक्तिनिर्देश इति भाति । तथाप्यग्रेऽस्मिन्नेव सूत्रे भाष्यकृता किमपि भिन्नमुच्यते -

एवमिहापि सत्यपि सम्भवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते ।

अस्यां पङ्क्तौ तु अचामन्त्यात्परत्वमिति कथनाद्भाष्यकृन्मते षष्ठी सूत्रे इति वक्तुं शक्यते ।

प्रक्रियाकौमुदीपक्षतः किञ्चित्

सिद्धान्तकौमुदीकारेण षष्ठ्यन्तता उक्ता, प्रक्रियाकौमुदीकारेण च पञ्चम्यन्तता । उभयोरपि टीकासु तत्तत्पदव्याख्यानं तत्तट्टीकाकृद्भिराचरणीयमेव । यथा प्रौढमनोरमायां पञ्चम्यन्ततापक्षे दोष उक्तस्तथा प्रक्रियाकौमुदीं विवृणुता व्याख्यानञ्च श्रीमद्विठ्ठलाचार्येण व्यधायि यथा - "सन्निविष्टानामचां मध्येऽन्त्यादचः परो मित्स्यादित्यभिप्रायः'' (विठ्ठलाचार्यः, सन् १९५८ , पृ.५१) । एतेन प्रक्रियाकौमुदीपक्षमनुसरद्भिः यशांसि पयांसि मुञ्चति इत्यादीनि रूपाणि कथं साध्यन्त इति प्रश्नो भवति निरस्तः । प्रक्रियाकौमुद्या मतेऽपि सन्निविष्टानामचां मध्येऽन्त्यः इत्यर्थे विहिते विनाऽपि निर्धारणषष्ठीं दोषोद्धारः सुलभः । परन्त्वत्रेदं विचार्यम् । विठ्ठलाचार्येण मूलार्थकरणप्रसङ्गे यदुदितं तत्कथमिति तु शङ्का जागर्त्येव नितराम् । षष्ठ्यां तु निर्धारणार्थकत्वेन निस्तारः । पञ्चम्यां तु यो ह्यच् स चान्त्य एव भवेच्चेदेव प्रवृत्तिर्मित इति कथं समाहितम् ? को हेतुस्तादृशार्थकरणस्येति तु सुलभः प्रश्नः । विषयेऽस्मिन् टीकाकृतां कस्यचन भणितिविशेषस्यानुपलब्धेः किञ्चिदिह दूषणोद्धारायायासो विधास्यते ।

तथा हि - पश्यामो वाक्यद्वयम् , शुक्ला गौर्गच्छतीति प्रथमं गोषु शुक्ला गच्छतीति द्वितीयम् । प्रथमे गवि शुक्लमिति विशेषणपदम् । तेन च स्वेतरसमस्तव्यावृत्तशुक्लत्वधर्मिका गौरित्यर्थो लभ्यते । द्वितीयेन च स एवार्थः । तथैव प्रकृतेऽपि अन्त्यादचः परो मिदिति प्रथमम्, अचामन्त्यात्परो मिदिति च द्वितीयं वाक्यम् । अत्र यथा द्वितीयाद् बोधस्तथैव प्रथमादिति न काचिद् विप्रतिपत्तिः । निर्धारणे हि समुदायादेकः पृथक्क्रियते, विशेषणेनापि समुदायादेकस्य पृथक्कृतिरिति समानफलकमेवोभयम् । तेन च दीक्षितोक्तस्य "अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्" तथा च प्रक्रियाकौमुद्युक्तस्य "अन्त्यादचः परो मित्"इत्येतस्य नास्त्यर्थभेदः । विठ्ठलाचार्योक्तस्य ''सन्निविष्टानामचां मध्येऽन्त्यादचः परो मित्" इत्यस्य तात्पर्यञ्च उभयोस्सामञ्जस्ये पर्यवस्यति ।

अत्रायं भवितुमर्हति प्रश्नः- अस्त्येवोभयोरर्थयोर्भेदः ? पञ्चमीपक्षे यो ह्यन्त्यस्तेनाचा भाव्यमिति हलन्तेषु नुमागमानापत्तिरिति, षष्ठ्यां तु अक्षु योऽन्त्य इति अन्त्यत्वमचि अच्समुदायनिरूपितमेवेति भेदः । अत्रायमुच्यते -

षष्ठीपक्षे स समुदायः अचामेव, पञ्चमीपक्षे तु प्रातिपदिकस्य समग्रस्य अज्झल्घटितस्येत्यत्र को हेतुः ? पञ्चमीपक्षेऽपि यशस् इत्यत्र अन्त्यः अच् शकारोत्तरः अकारस्तेन नुम् सुलभः ।

आदिरन्त्यो वा मध्यो वा प्रातिपदिकस्य, धातोस्सूत्रस्य वा भवतीति नास्त्याग्रहः । यदि हि क्लृप्त-लोकप्रसिद्धार्थवत्समुदायस्यादिरेवादिः स्यात्तदा कथं प्रत्याहारनिर्मितिः सुलभा स्यात् ? प्रत्याहारनिर्माणे हि अइउण् इति प्रथमसूत्रस्यादिरकारः। अन्त्यश्च णकारः । तदा अन्त्येनेता सहितादिरित्यणेव , न तु कथञ्चिदिणुण् वा । अथ च णकारोऽपि प्रथमसूत्रस्यैवान्त्यः । वस्तुतोऽन्त्यस्तु हलिति चतुर्दशसूत्रचरमो लकारस्तेन अलित्येव सिद्ध्येत् । रप्रत्यहारासिद्धेस्तु का कथा ? आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रव्याख्यानसन्दर्भेऽपि लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः - परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः, पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति - अकारादिग्रहणे - इकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः ।

अस्मिन्नेव सन्दर्भे बालमनोरमाकारो द्रष्टव्यः - "न च इक्? उक् इच् यय् मयित्यादिप्रत्याहाराः कथं स्युः, इकारादीनामादित्वाऽभावादिति वाच्यं, न हि सूत्रापेक्षमिहादित्वं किन्तु आद्यन्तशब्दाक्षिप्तसमुदायापेक्षम्। ततश्च अइउणिति इकारमारभ्य ऋलृगिति ककारपर्यन्तं वर्णसमुदायं बुद्ध्या परिकल्प्य तदादित्वमिकारस्य सम्भावनीयम् । एवमिजादिष्वपि। तथा अन्त्यत्मपि बुद्धिकल्पितसमुदायापेक्षमेव न तु सूत्रापेक्षम्। ततश्च रप्रत्याहारः सुग्रहः। अन्यथा लण्सूत्रे अकारस्याऽन्त्यात्वाभावात्स न स्यात्।"इति (चतुर्वेदः, सन् १९६१, पृ.२३)

यथा ह्याद्यन्तशब्दयोर्विषये आदिरन्त्येनेति सूत्रे विवेचितं तथैव मिदचोऽन्त्यात्पर इत्यत्रापि विभावनीयम् । तथा सति "पयस्" इत्यत्र सकारो यद्यपि प्रातिपदिकान्तस्तथापि अच्समुदायान्त्यस्तु नास्ति । यकारोत्तरोऽकारो यद्यपि न प्रातिपदिकनिरूपतान्तस्तथापि बुद्धिव्यपदेश्यसमूहनिरूपितान्तता तत्रापि । कस्तर्हि स समुदायो यस्यान्तता विवक्ष्येत? तदा वक्तव्यम् - अचामेव । तत्र च हेतुः समभिव्याहृतिरेव । प्रत्यासत्त्या अन्त्यादचः परो मिद्भवतीति कथनेऽच्छ्रुत्या अज्घटितसमुदायान्त्यो यो ह्यच् ततः परो मिद्भवतीति फलति । तेन नास्ति दोषः । अत्र पञ्चमीपक्षे व्याख्यानसरणिराश्रयणीया सा च दर्शितैव । तेन गौरवतरं पक्षेऽस्मिन्निति तु नाग्रहः कर्तव्यः । व्याख्यानाश्रयणं च यथा कथञ्चित् षष्ठीपक्षेऽपि समाचरणीयमेव । तथा हि काशिकाकारेण सूत्रस्यास्यार्थापने प्रोक्तम् - अचां सन्निविष्टानाम् अन्त्यादचः परो मित् भवतीति । अत्र च अचामिति प्रथमम्, अन्यादचः परो मिदिति च द्वितीयमज्ग्रहणम् । सूत्रे तु नास्ति तथा । दीक्षितेन तु सकृदेवोदीरितम् । काशिकां विवृणुता न्यासकारेणोदितमिहावलोक्यताम् –

यदि तर्हि निर्धारणषष्ठीयम्, अन्त्यस्याविशेषितत्वादविशेषेण यतः कुतश्चिदन्त्यात् परो मित् स्यात्; न हि द्वितीयमज्ग्रहणमस्ति, येनान्त्यो विशेष्यते, नैष दोषः; समानजातीयस्यैव हि लोके निर्धारणप्रतीतिर्भवति। तथा हि `कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा` इत्युक्ते गौरेव प्रतीयते; नाजा, नाप्यश्वा । तस्मादिहाप्यचां मध्येऽन्त्यादचोऽवधेरित्यन्त्यत्वेन निर्धार्यमाणः समानजातीयोऽजेव प्रतीयते इति । (त्रिपाठी, सन् १९८४, पृ.९४)

अपराऽप्यत्र कथा विशिष्यते, यथा हि गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा इत्यत्र गोसमुदायात्पृथक्कृता कृष्णा गौरेव, नाजा, नाप्यश्वा। तद्वत् कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरतमा इत्यत्र कृष्णपदं शुक्लादीनां गवां व्यावर्तकं, समुदायश्च गवां, नाप्यजानां, नाप्यश्वानाम् । तथैव अचामन्त्यात् मिदित्युक्ते अचां मध्येऽन्त्यादच एव मिन्नानचःपरः। तथैव अन्त्यादचो मिदित्यत्रापि अचां समुदाये योऽन्त्यस्तस्मादचो मिन्न त्वज्झल्घटितसमुदायस्यान्त्यत्वमत्र किञ्चित्करम् । तेन यद्यपि षष्ठी-पञ्चम्योर्विधायकसूत्र-तदर्थ-तत्प्रसङ्गादिषु कथमपि भेदः सुतरां सिद्धस्तथापि उभयोरर्थयोस्साम्येन पञ्चमीविभक्तिस्वीकारेऽपि नास्ति दोषः । अपि तु पञ्चमीपक्षे सामानाधिकरण्यकृतलाघवमपि राजते । वर्तते च अभियुक्तोक्तिः - सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वम् (दीक्षितः, सन् २००९, पृ. १५९) । स्वयमेव प्रौढमनोरमाकृता इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति

अच इति षष्ठ्यन्तम्

सूत्रव्याख्यानसन्दर्भे उपस्कृतन्यायेनापि पञ्चमीपक्षः सुबलो भवति।

यत्तु भाष्यकृताऽस्मिन्नेव सूत्रे उक्तम् - "एवमिहापि सत्यपि सम्भवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते ।" (पतञ्जलिः, सन् २०२३, पृ.४०१) एतत्तु फलितार्थकथनपरकमात्रपरम् इति व्याख्यातुं शक्यते। तेन पञ्चमीपक्षेऽपि नास्ति भाष्यविरोधः। लक्ष्मीटीकाकारेण पञ्चमीपक्षे ये खलु प्रदर्शिता दोषास्तत्रापि समाधानं सुलभमेव।

पञ्चमीस्वीकारे सति पाणिनीयनिर्देशासङ्गतिरिति सूत्रत्रयमुदाहृतम् - नन्दिग्रहिपचादीति, अनुपसर्गाल्लिम्पविन्देति, चिन्तिपूजीति च। यदि हि पञ्चमीपक्षेऽपि अज्घटितसमुदायनिरूपितान्त्यत्वमिति लभ्यते तदा पयसादिषु प्रातिपदिकान्त्यभूतं सकारं दृष्ट्वा नास्त्यत्रान्त्योऽजिति न वक्तुं शक्यते । यमुद्दिश्य नुमुक्तस्तदन्त्योऽनावश्यकः, अपि तु तद्धटकेष्वक्ष्वन्त्योऽजावश्यक इति व्याख्यानेन लिम्प-नन्दि-चिन्तयः समञ्जसं गच्छन्ति।

निष्कर्षः

मिदचोऽन्त्यापर इति परिभाषासूत्रं भजते प्रामुख्यं पाणिनीयेषु। तत्र अच इति षष्ठ्येकवचने पञ्चम्येकवचने वा साधयितुं शक्यमिति। पञ्चमीपक्षे अन्त्यादचः परो मिदिति, षष्ठीपक्षे तु अचः अन्त्यान्मिदिति। अच इति जातावेकवचनं, षष्ठी च निर्धारणे। यद्यपि सर्वत्रार्थकरणे विभक्तिनिर्देशो भट्टोजिदीक्षितशैली तथापि स्थलविशेषेषु तु सप्रयोजनमेव विभक्तीर्निर्दिशति। सूत्रे च षष्ठीयं निर्धारणे न तु समानाधिकरणपञ्चम्येषा इति द्योतनाय विशेषतो विभक्तिनिर्देशः - अच इति षष्ठ्यन्तमिति। तेन च अचां मध्येऽन्त्यात्परो मिदिति सूत्रार्थ उक्तो भट्टोजिदीक्षितेन तद्व्याख्यातृभिश्च । प्रक्रियाकौमुद्याञ्च अन्त्यादचः परोमिदिति सूत्रार्थ उक्तः । पञ्चमीस्वीकारे सति यत्र अजेव अन्त्यस्तत्रैव मिदागमः सम्भवति, यत्र हलन्तता तत्र तु न सम्भवतीति दीक्षितस्याक्षेपः । निर्धारणे तु अचां मध्येऽन्त्यस्यैवापेक्षितत्वात्सुलभा रूपसिद्धिर्नुमा इति व्याख्यानादिष्वपि। प्रक्रियाकौमुदीव्याख्याने तु सन्निविष्टानामचां मध्येऽन्त्यान्मिदिति विट्ठलाचार्यः। पञ्चमीपक्षेऽपि षष्ठ्या समर्थितस्तेन दर्शितः। स तु कथमिति यद्यपि व्याख्याकृता नोक्तस्ताप्यूहितुं शक्यः । अन्त्यशब्दस्य सापेक्षत्वात्कस्समुदायो यस्यान्तता विवक्ष्यत इति विचारे प्रत्यासत्त्या अज्घटितसमुदायस्यैवान्त्यादचः परो मिदिति व्याख्यायते। अथ च यथा निर्धारणे समुदायादेकस्य पृथक्करणं भवति, तथैव विशेषणस्यापि स्वेतरव्यावृत्तिफलकत्वात्पञ्चमीषष्ठ्योः समानफलता सिद्ध्यति। तेन अन्त्यादच इति अचामन्त्यादिति फले साम्यादुभयपक्षस्यापि स्वीकारे दोषाभावः निष्कृष्यते । लक्ष्मीटीकाकारेणापि दत्ता दोषा अज्घटितसमुदायस्यान्त्यादिति व्याख्यानस्वीकारे सुकरसमाधानाः भवन्ति । भाष्येऽपि षष्ठीपञ्चम्योरुभयोरुपादानदर्शनेन उभयत्रापि समानगुणतेत्युत्प्रेक्ष्यते। सामानाधिकरण्यानुरोधेन पञ्चमीस्वीकारे लाघवाधिक्यमित्यपि विभाव्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची :

चतुर्वेदः, गिरिधरलालः एवं परमेश्वरानन्दशर्मा (सन् १९६१). *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (बालमनोरमा–तत्त्वबोधिनी–सहिता), प्रथमो भागः, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास।

ताताचार्यः, रामानुजाचार्यः (सन् २०२०). *शाब्दबोधमीमांसा*, दिल्ली : राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्।

त्रिपाठी, जयशङ्करलालः (१९८४).*काशिकावृत्तिः*, वाराणसी : तारा बुक्स एजेन्सी।

त्रिपाठी, नारायणदत्तः (२०५६). वरदराजाचार्यः, *लघुसिद्धान्तकौमुदी*, गोरखपुर : गीताप्रेस।

दीक्षित, पुष्पा (सन् २०२१). *अष्टाध्यायी सूत्रपाठः*, दिल्ली : ज्ञानभारती पब्लिकेसन्स।

नीलेश बोडस. Ashtadhyayi.com (App).

मदनमोहन झा. *अष्टाध्यायी सूत्रानुक्रमणिका* (App).

विट्ठलाचार्यः (टी.). *प्रक्रियाकौमुदी* (प्रसादटीकायुता), प्रथमो भागः।

https://archive.org/details/prakriyakaumudi/mode/1up

शास्त्री, द्वारिकादासः एवं शुक्लः, कालिकाप्रसादः (सन् १९६७). *काशिकावृत्तिः* (न्यास–पदमञ्जरी–सहिता), वाराणसी : तारा पब्लिकेसन।

शास्त्री, श्रीभार्गव (सन् २०२३). महर्षिः पतञ्जलिः, *व्याकरणमहाभाष्यम्*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।

शर्मा, सभापतिः (सन् १९६६). *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (लक्ष्मीटीकासमेता), वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास।

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः (सन् २००९). *प्रौढमनोरमा* (अव्ययीभावान्ता), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः (सन् २०२३). *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।